
Typologie van de gruwel

'La mort conduit l'attelage, mais la vie aussi'
Marguerite Yourcenar, *Comme l'eau qui coule*¹

Vier typen van staat-maatschappij figuraties komen naar voren uit Abram de Swaans essay 'Dyscivilisatie, massale uitroeiing, en de staat' (AST 26,3). Het moderne staatsmonopolie op geweldsuitoefening kan samengaan met de verbreiding van civiteit, maar ook met dyscivilisatie. Voor het onvolledige, teruglopende of ontbrekende geweldsmonopolie gelden ook twee mogelijkheden: een proces van civilisering ofwel decivilisering. De conclusie die hieruit volgt, is dat er geen exclusieve relatie bestaat tussen civilisatieprocessen en het staatsmonopolie op geweld. Dat is een radicale gevolgtrekking, voor een opstel dat zich in de traditie van Norbert Elias plaatst, en tevens een overtuigende amendement. Enkele op- en aanmerkingen bij de samenstellende delen.

De Swaan analyseert dyscivilisatie in het hart van het beschavingsproces zoals dat door Elias is omschreven - daar waar een staatsmonopolie op geweldsuitoefening heerst - en maakt in zijn analyse met name gebruik van het begrip 'compartimentalisering'. Dat wil zeggen: individuen, groepen en territoria worden in dominante delen opgesplitst waarin zelfbeheersing en civiele omgangsvormen de norm zijn, en andere delen waarin het *part maudit*, of de dyscivilisatie kunnen woeden. Het feit dat hier van een uitzonderingsclausule sprake is - dyscivilisatie bepaalt niet de algemene norm - maakt dat de verschotte onderdelen naast en met elkaar kunnen voortbestaan. De opdeling in verschotte compartimenten bouwt voort op een proces van desidentificatie met anderen die voorheen tot de eigen groep werden gerekend, of tot dezelfde statelijke eenheid.

De gangbare tegenstelling tussen beschaving en barbarij wordt in deze analyse problematisch, en de stelling van dyscivilisatie als een subtype van het civilisatieproces is in hoge mate plausibel. De argumentatie beantwoordt de vraag naar de conceptuele plaats van dyscivilisatie echter beter dan het 'hoe' en 'waarom'. Vragen ontstaan bij De Swaans gebruik van psychologische metaforen en bij de ruimtelijke en temporele afbakening van dyscivilisatie in de Westerse moderniteit.

De status van compartimentalisering

Compartimentalisering bespreekt De Swaan als het sociale arrangement bij uitstek in een dysciviliserende maatschappij. Het is het sociale correlaat van Anna Freuds psychologische notie van compartimentalisering als afweermechanisme (De Swaan, 294). Compartimentalisering in psychologische, sociale en ruimtelijke zin voltrekt zich door middel van een proces van desidentificatie met een geselecteerde groep van 'anderen', dat een proces van versterkte identificatie met 'de eigen groep' als evenknie heeft (292). In De Swaans analyse zijn de begrippen compartimentalisering, desidentificatie en afweer daarmee grotendeels uitwisselbaar: 'De term "compartimentalisering" verwijst naar een "afweermechanisme" (...) (m)aar de notie van afweer (...) roept onmiddellijk sociale parallellen op' (294). Psychologische afweer heeft echter 'uiterst problematische emoties en ervaringen' als oorzaak (294), terwijl De Swaan zo'n oorzakelijke relatie niet definieert - of zelfs maar aannemelijk maakt - tussen 'problematische emoties en ervaringen' en sociale compartimentalisering. De relatie berust met andere woorden op een analogie waarvan de geldigheid in het ongewisse blijft; niet op de uiteenzetting van oorzakelijke dynamiek.

Als de psychologische definitie van compartimentalisering stelt dat ze een afweermechanisme is met betrekking tot bepaalde problematische emoties en ervaringen, dan verhoudt zich dit begrip moeizaam tot het bewuste, bureaucratische, politieke proces van identificatie en desidentificatie. Als bureaucraten, populistten, warlords en etnische entrepreneurs zich met voorbedachte rade storten op het ideologisch tot anderen maken van voormalige gelijken, hoe kan de onbewuste verdringing van problematische emoties hier dan een licht op werpen? Wat populistische voormannen met name van andere politici onderscheidt, is dat ze zich door middel van het definiëren van een brede nationale deler, ten opzichte waarvan 'anderen' radicaal worden gemarginaliseerd, maximale maatschappelijke aanhang en macht verschaffen. Hiermee zijn voor desidentificatie en compartimentalisering motieven aangegeven die mij in veel gevallen wezenlijk lijken, maar los staan van afweer en verdringing. Psychologische compartimentalisering en sociale desidentificatie verliezen zo hun vanzelfsprekende gelijkens.

Als problematische emoties sociaal worden vertaald naar verschotter uithoeken in de staat en maatschappij, dan moet de veronderstelling gelden dat deze schotten op de een of andere wijze het gevolg zijn van verdringing. Maar tekent zich compartimentalisering in verband met massale vernietiging vaak niet door een veel eenvoudiger proces dat niet

terugverwijst naar onbewuste complexen maar vooruit, naar strategische aanpassing? Gruweldaden hebben van zichzelf een slecht aura, hoezeer ze ook ideologisch legitiem kunnen worden gemaakt. Het komt een militielid sociaal bijvoorbeeld slecht uit om ten tijde van maatschappelijke herintreding, bij een sollicitatie of bij het aangaan van een relatie, met gewelddadigheid te worden geassocieerd, hoezeer ook dat geweld op een abstract niveau op een maatschappelijke zegen kan bogen. In dit scenario is de afscherming van gewelddaden geen psychologisch complex, maar een redelijke, pragmatische strategie.

Waar gruweldaden zelf problematische emoties oproepen, is het waarschijnlijk dat compartimentalisering resulteert. Maar in dat geval hoeft compartimentalisering niet verbonden te zijn met de identiteit van zelf en ander, en is verdringing geen oorzaak maar gevolg. Ook De Swaans analyse biedt aanknopingspunten voor interpretaties die de strategische functie van compartimentalisering centraal stellen. Op verschillende plaatsen stelt hij in zijn essay immers dat compartimentalisering van barbarij de 'normale' voortgang van het maatschappelijke leven mogelijk maakt.

Stel dat compartimentalisering als psychologisch afweermecanisme toch sociale correlaten heeft die het hart van staat-maatschappij verhoudingen raken. Hoe verhoudt zich het begrip dan tot moderniteit? Zeker is dat compartimentalisering deel uitmaakt van een oudere en sterkere structuur; een *longue durée* dualiteit van destructieve driften die zich moeizaam verhouden tot orde, cultuur en beschaving. Bataille poneerde in zijn 'Theorie van de Religie' de stelling dat met name het rituele offer van sacrale symbolen - dat wil zeggen: in tijd en ruimte vershot ceremonieel - in staat was dit fundamentele dualisme tijdelijk te verzoeven. Zo fungeerden religies oorspronkelijk - volgens Bataille - als economieën: ze waren een drifthuishouding, balancerend tussen enerzijds de elementen creatie en productie, en consumptie en destructie anderzijds. In Freuds *Unbehagen in der Kultur* definiëren soortgelijke spanningen de beschaving - zonder structurele verzoening. Hoewel: door de oplegging van 'geestelijke infantiliteit' en 'massawaan' bevrijdde religie velen volgens Freud van individuele neurosen - religie als *Ventilsitte*.²

Beide theorieën betreffen (het ontstaan van) gereguleerde samenlevingsvormen en driftbeheersing, hun inherente spanningen en de kanalisering van deze spanningen door religie, in algemene zin. Als compartimentalisering een krachtig dualisme weerspiegelt dat ouder is dan de ijzeren greep van bureaucratiseringsprocessen op staat en samenleving, wordt de dyscivilisatie er in haar wezen niet door gedefinieerd: compar-

timentalisering is moderne dyscivilisatie niet eigen zoals het Marxistische 'vervreemding' industriële productieverhoudingen.

De modus operandi

Enerzijds lijkt het begrip compartimentalisering in De Swaans analyse de essentie van het dyscivilisatieproces, anderzijds kent het ook een minder extreme *modus operandi* in relatief onschuldige omstandigheden (296). Compartimentalisering is intrinsiek verbonden met dyscivilisatie in de bespreking van een uitstapje naar het barbaarse compartiment. Daarop volgt de terugkeer van de persoon in kwestie naar de 'beschaafde' wereld (die als haar tegendeel rigide is gecodeerd), 'alsof er nooit iets gebeurd was'. Daarvan stelt De Swaan: 'dat is gedysciviliseerd gedrag' (295). Het ruimtelijk afgescheiden schot van de slagerij of de kippenboerderij daarentegen, valt onder de relatief onschuldige voorbeelden uit het hier-en-nu (296).

Maar als onschuldige voorbeelden worden gekenmerkt door hetzelfde proces van 'transgressie alsof er niets was gebeurd' - men denke aan De Swaans beschrijving van prostitutie - dan kan compartimentalisering niet als het wezenskenmerk van dyscivilisatie gelden, omdat het er geen exclusieve relatie mee onderhoudt. Dat wil zeggen: dyscivilisatie is dan afhankelijk van andere variabelen, waaronder de afkaveling van centrale symbolen van gezag, elites die niet meer in zichzelf geloven, en de daarmee samenhangende schaal en extremiteit van maatschappelijk geweld mij prominent lijken.

Dat compartimentalisering in De Swaans analyse intrinsiek is verbonden met dyscivilisatie, blijkt ook uit het feit dat hij er bepaalde instituties van de beschaving onverenigbaar mee acht, waaronder wettelijke grondrechten, oppositiepartijen en een vrije pers. Er is echter een uitzonderingsclausule: een consensus die verregaande onverschilligheid over het wel en wee van een bepaalde bevolkingsgroep behelst (297). Onder de vlag van een dergelijke consensus, volgt hieruit, kan een vrije pers bijvoorbeeld met een dyscivilisatieproces samengaan. Ik waag te betwijfelen of De Swaan de naoorlogse Nederlandse pers in haar verslaggeving met betrekking tot Nederlands-Indië/Indonesië in zo'n constellatie van dyscivilisatie zou willen kenschetsen. Zeker is immers dat democratie in West-Europa - de belichaming van alle criteria van het civilisatieproces - na 1945 haar grootste bloei kende. Toch werd deze verslaggeving gekenmerkt door een verregaande 'compartimentalisering' waarin 'politieonele' excessen weinig weerklank vonden. Maar onafhan-

kelijk van de gevolgtrekking is met het bovenstaande voorbehoud geen enkele 'beschaafde' institutie denkbaar die onverenigbaar zou zijn met een staat van dyscivilisatie. Ook met dit argument is het centrale belang van 'compartimentalisering' voor dyscivilisatie twijfelachtig.

Waar De Swaan compartimentalisering in de genoemde onschuldige en extreme gevallen scherp uiteen houdt, vervalt die scherpte in een voorbeeld waar een nauwkeurige duiding mijns inziens onontbeerlijk is. Ruimtelijke isolatie en sociale uitsluiting van een 'aangewezen' categorie mensen is de conditie van Amerikaanse binnensteden; daar vindt 'ghettoïsering' plaats (296).³ In een ghetto worden mensen echter op *etnische of religieuze* criteria geconcentreerd, in Amerikaanse binnensteden *concentreren* zich bepaalde groepen mensen op *sociaal-economische* gronden. Het fundamentele verschil komt verder naar voren in het feit dat de Amerikaanse overheid zich uit de binnensteden 'terugtrekt', terwijl een ghetto weliswaar van verregaande desidentificatie getuigt, maar ook juist van voortdurende 'betrokkenheid' van de staat op haar 'anderen'. In de context van ruimtelijke isolatie en sociale uitsluiting lijken de woorden 'aangewezen' en 'ghetto' mij daarom voorbehouden aan staten die én de officiële ideologie in het teken van desidentificatie stellen, én de eerste stappen ter voorbereiding van genocide al hebben genomen. Van deze onderscheiding is de relatie tussen ruimtelijke isolatie en massale vernietiging afhankelijk.

Moderniteit en civilisatie

De huidige discussie over civilisatieprocessen heeft moderniteit als haar context - in uiteenlopende vertogen de exponentiële schaalvergroting van bureaucratiseringsprocessen en van sociale relaties onder de gelijke noemer van het staatsburgerschap. Specifiek vereenzelvt De Swaan moderniteit met de Europese twintigste eeuw. Deze schaal van plaats en tijd nam ook Elias in aanmerking in zijn uitleg van verschillen tussen een antiek, Grieks geval van massale uitroeiing en de moderne barbarij van het nationaal-socialisme.

De Griekse volksvergadering besloot in Elias' voorbeeld de stad Medias te vernietigen omdat deze zich niet onder het koloniale gezag van Athene liet stellen. Volgens Elias bestaat een cruciaal verschil tussen dit antieke voorbeeld en de eigen tijd erin dat oorlogszuchtigheid voor de Grieken een norm was, terwijl ze met de persoonlijkheidsstructuur van het hier-en-nu onverenigbaar is.⁴ Maar de implicatie van deze notie is dat moderne codes van de Westerse beschaving binnen een kwart eeuw,

in het interbellum, een radicale *Umwertung* zouden hebben door-
gemaakt. Immers: moderne nationale staten met een geweldsmonopolie
en gelijkheid voor de wet begaven zich met grote graagte in de Eerste
Wereldoorlog. Deze was ideologisch voorbereid door nationaal invloed-
rijke oratoren als generaal Von Bernhardt die Duitslands recht op en
plicht van oorlog claimde, en Henri Bergson die Frankrijks mystiek-
agressieve *élan vital* bejubelde.

Als deze moderniteit zulke tegengestelde persoonlijkheidsstructuren
omvat - wat overigens op gespannen voet staat met het lange-termijn
begrip van het civilisatieproces - zijn er drie mogelijkheden: 1) een van
de codesystemen is niet het ware (de optie Bauman - moderniteit is
genocide), 2) het ene codesysteem is een ontsporing van het andere
(optie De Swaan), en 3) er is überhaupt geen of een zwakke intrinsieke
relatie tussen moderniteit en ofwel barbarij ofwel beschaving. Met De
Swaan ben ik het eens dat optie 1) Janus slechts *en profil* toont. Maar
zoals compartimentalisering mijns inziens moderne dyscivilisatie niet
eigen is, zo denk ik contra De Swaan dat massale uitroeiing moderniteit
niet exclusief toebehoort. In letterlijke, kwantitatieve zin is het 'massale'
van uitroeiing twintigste-eeuwse moderniteit natuurlijk wel eigen. Aan-
vechtbaar is de suggestie dat dit onderscheid niet alleen schaal maar ook
aard betreft.

De wezenlijke moderne factoren in De Swaans essay zijn rationalise-
ring, instrumentalisering en bureaucratisering. De grond voor falsificatie
bestaat daarmee uit premoderne voorbeelden waarin massale uitroeiing
van voormalige gelijken binnen het eigen staatsbestel een planmatig ka-
rakter had. Ik stel me bijvoorbeeld een categorie van systematische gru-
wel voor waarin staten hun territoriale samenhang door afschrikking je-
gens geselecteerde groepen smeden. Maar ik denk met name aan een ca-
tegorie waarin massamoord ritueel is geïnstitutionaliseerd, zoals bijvoor-
beeld de moord op Christenen in de Romeinse arena's, het rituele men-
senoffer in de Inca-staat of de jaarlijkse moord van Spartanen op Helo-
ten. Belangrijk is dat deze drie voorbeelden van massale uitroeiing ook
aan de twee 'moderne' criteria van kalendrische 'regulering' en tempo-
rele en ruimtelijke 'compartimentalisering van barbarij' voldeden. Een
meer systematische beschouwing op deze gronden zou vermoedelijk snel
een lange lijst opleveren van premoderne maar toch planmatige, syste-
matische en massale uitroeiing. Vooralsnog - zolang massale moderne
uitroeiing criteria lijkt te ontberen die haar exclusief van premodern
geweld onderscheiden - pleiten deze voorbeelden voor optie 3): er is
gerede twijfel of dyscivilisatie-barbarij überhaupt intrinsiek is verbonden
met moderniteit.

Deze gevolgtrekking wijst ten slotte op een fundamentele problematiek omtrent het moderniteitsbegrip. Vaak zet de alom gebezigde maar eveneens gebrekkig onderbouwde term een traditioneler repertoire van begrippen geruisloos, zonder inhoudelijke discussie, op een zijspoor. Met moderniteit hebben concepten als kapitalisme, natiestaat, Verlichting en Rationalisme ten minste twee wezenskenmerken gemeen. Elk van deze begrippen tekent zowel een historische afbakening als een conceptuele en transhistorische essentie. Wat deze begrippen echter wezenlijk van moderniteit onderscheidt, is dat ze samenhangende historische ijkpunten hebben waaraan ze in eerste instantie hun betekenis ontlenu.

Verlichting en Rationalisme zijn niet voorstelbaar zonder Kant, salons, publiek debat en dispuutgezelschappen waaruit in West-Europa civiele maatschappijen werden geboren. Of funderende bestanddelen van de moderniteit echter in het Nationalisme, de Eerste Wereldoorlog, de industriële revolutie of bijvoorbeeld de ontdekkingsreizen liggen, laat zich op basis van de tot op heden naar voren gebrachte criteria niet bepalen. Zoals boven aangegeven, kan voor wat betreft de conceptuele essentie zelfs een 'antieke moderniteit' worden beargumenteerd - terwijl moderniteit impliciet veelal met de twintigste eeuw wordt vereenzelvigd. Het begrip moderniteit impliceert weliswaar een historische afbakening, maar ontbeert een historisch ijkpunt. Vermoedelijk is dit ook de grond voor haar conceptuele vaagheid, en daarmee vooralsnog geringe belang. Met andere woorden: wie zich van 'moderniteit' bedient heeft bijna altijd gelijk, maar niet op een wijze die sociaal-wetenschappelijk zinvol is.

Ondanks de hier aangevoerde punten met betrekking tot compartimentalisering en moderniteit, vind ik de vierdelige typologie van staatsmaatschappij figuraties overtuigend: dyscivilisatie kan zich voordoen als een verwording van het civilisatieproces, en waar geen of een gebrekkig staatsmonopolie op geweldpleging heerst, bestaan eveneens civiele en non-civiele opties. Het belang van deze typologie is dat ze grootschalige gruwel niet afdoet als een redeloze aberratie of als de essentie van de moderniteit, maar haar in een omgeving van termen plaatst die nader, gedetailleerder onderzoek mogelijk maken. In dit licht vertoont De Swaans Dialectiek van de Gruwel een gelijkenis met Horkheimer en Adorno's analyse van het Verlichtingstraject. Dat Horkheimer en Adorno van een Dialectiek der Verlichting spraken, maakte het velen met hen mogelijk om haar als een fragiel sociaal proces op te vatten dat ook in zijn tegendeel kon omslaan.⁵

Deze conceptuele verfijning brengt echter ook de noodzaak met zich mee om de verhoudingen tussen civilisatie, dyscivilisatie en moderniteit *en detail* van nieuwe fundamente te voorzien. De intrinsieke relatie

tussen beschaving en een statelijk geweldsmonopolie stelt deze verrijning immers op losse schroeven. De relatie moderniteit-massale vernietiging is in mijn optiek zwak gefundeerd, evenals - daaraan voorafgaand - het moderniteitsbegrip zelf. Op logische en empirische gronden blijven vragen openstaan over de conceptualisering en het gebruik van het begrip compartimentalisering. Ik betwijfel of het psychologische compartimentalisering een geldig sociaal correlaat heeft, en of sociaal-ruimtelijke compartimentalisering dyscivilisatie in haar wezen logisch en historisch kenmerkt. Het wachten is op een met name historisch dieper gefundeerde dynamiek voor de typologie van de gruwel.

Noten

1. 'De dood voert de teugels, maar het leven ook', Marguerite Yourcenar, *Comme l'eau qui coule*. Parijs 1981: Gallimard, nawoord bij *Une belle matinée* (p. 263).
2. Georges Bataille, *Theory of Religion (Théorie de la Religion)*. New York 1992: Zone Books (zie met name hoofdstuk III); Sigmund Freud, *Civilisation and its Discontents (Das Unbehagen in der Kultur)*. London 1994: Dover Publications, p. 18.
3. 'Aangewezen categorie mensen' is mijn vertaling van 'designated category of people' uit de Engelse versie van De Swaans essay (p. 14) dat mij via AST ter hand kwam. De passage komt uit een citaat waarvan De Swaan evenwel geen afstand neemt.
4. Norbert Elias (1988), in Goudsblom, J. & S. Mennell (eds.) *The Elias Reader*. London: Blackwell, p. 274 - mijn parafrase.
5. Horkheimer, M. & T. Adorno (1995) [1944] *Dialektik der Aufklärung*, Frankfurt am Main: Fischer.